

© 2003 р. **А. А. Козловський**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК САМОСВІДОМІСТЬ НАЦІЇ

Якщо наявне законодавство відображає свідомість нації, то філософія права – її самосвідомість. Якщо чиста філософія відображає інтелектуальний розвиток нації, то філософія права – її практичний розум.

Чи можлива національна філософія права? Питання принципове, оскільки за ним вбачається специфічне переформулювання кардинальної проблеми: є всесвітньо загальна, всезагально світова філософія права зі своїми абсолютними постулатами, апіорними принципами, універсальними закономірностями і тоді національні філософії права стають нецікавими і містечково малозначимі на фоні універсальності *чи, навпаки*, є тільки національно визначена філософія права як єдина і автентична форма її існування, поза якої філософії права як інтелектуальної динаміки саморозвитку права не існує. Всезагальна філософія права постає тоді мало узгодженим конгломератом “шматків” національно визначених філософсько-правових концептів. Саме таку форму зазвичай набувають лічені-перелічені підручники з філософії права як вітчизняних, так і західних авторів.

Філософія права як система може існувати тільки у формі національної самосвідомості як системи. Світ як система ще не існує, оскільки є неузгодженим як вчора, так і сьогодні, він є становленням більш складним, ніж становлення нації, проте будь-яка нація вимушена починати як система зразу, система є початковим моментом її існування, світ є її завершенням. Світ є похідна національної моделі, її слабке відображення. Міжнародне право є досить бідна абстракція, яка тільки в тенденції може набути повноти і складної системності національно-правових форм. Саме тому універсальні норми міжнародного права досить важко імплементуються в живе тіло національної ментальності. Національна специфіка – не обмеженість, а форма виходу в універсальне і міжнародне. Універсальне набуває значення, якщо має природне коріння, джерело космосу, нація ж – соціальна форма космосу. Пуста абстракція мертва, якщо не народжена через біль, відчуття і прагнення, в ньому проглядається Всесвіт. Абсолютно неможливо породжувати життєздатні концепти в пустому вакуумі поняттєвих конструкцій, які не призначені стати будівничим каркасом реального житлового дому. Спочатку обживається власне помешкання, а

потім вже садиба навколо нього. І якщо ми при цьому використовуємо досвід інших, то в свій час він з’явився як персональний винахід більш кращого влаштування свого особистого помешкання. Національна філософія права – це не “комплекс”, а можливість прориву. Космос відкрився не сумісними зусиллями усього світу, а окремими країнами, і сьогодні всі користуються перевагами його використання. Світова філософія права також не формується міжнародними колективними зусиллями, а завдяки національно-індивідуальних зусиль, які набувають міжнародного смислозначення. Отже, твердження про принципову можливість української національної філософії права можна вважати хоча й досить амбіційним, але зовсім небезпідставним. До цього є й ціла низка вагомих аргументів на користь даного висновку, що тільки посилюють його обґрунтованість, проте не звільняють від інтелектуальної відповідальності за його реалізацію.

Можна заперечувати: хоча й справді світову філософію права утворюють національно визначені концептуальні системи, проте це все є надбання високо розвинутих у всіх відношеннях держав, до яких Україну вряд чи ми можемо віднести. Справді, політичний і економічний розквіт певної цивілізації, імперії чи конкретної держави за звичай співпадає й з розквітом їх культури – науки, філософії, мистецтва. Проте це не обов’язкове правило. Чисельні приклади несподіваних проявів висоти духу, які увійшли потім у скарбницю світової культури, були породжені саме наперекір несприятливості соціальних обставин і невідповідністю духовних потреб творця об’єктивним умовам реальної ситуації часу. Дух бачить час з висоти вічності, і що сьогодні є неможливим завтра стає банальним. Мислення не може не обертатись на Абсолют, навіть якщо мислить про буденне. Слаборозвинута лоскуткова країна породила “німецьку класичну філософію”, зазираючи на політичну революцію Франції здійснила революцію Абсолютного Духу. Тепер Франція намагається самоствердитись як форма духовності, підсвідомо уникаючи німецько-філософський комплекс і досвід політичної поразки. Справа не у Франції і не у Німеччині, а в нас. Ми маємо ластівку – Сковороду – яка, так сталося, не принесла Весни, проте знаємо, що вона

мусить прийти, підсніжники вже відцвіли. Провінційна Колумбія дала нобелівського Маркеса, набіяка правова система Аргентини дає імена світової філософії права (К. Коссіо, Є. Булігін). Чи для України подібне можливе?

Можливе! Для цього є достатньо підстав. По-перше, один з основних чинників і джерел розвитку національної філософії у будь-якій країні є або процеси стагнації і розпаду відповідного соціуму (наприклад, останній період Римської імперії), коли неминуче постають питання причин розвалу, поразки і виживання в умовах есхатологічних смислів (стоїцизм, скептицизм, неоплатонізм та ін.), або, навпаки, коли назріває необхідність розвитку, діяльності, потенційних можливостей, а зовнішні перепони стоять на заваді їх реалізації, тоді філософсько-правова думка (Ж.-Ж. Руссо – Франція, Й. Фіхте – Німеччина) не може не осмислювати критично реальний стан речей і пошуку шляхів виходу для національної самореалізації. Філософія права в таких історичних ситуаціях і постає специфічною формою самосвідомості нації, в якій інтелектуально концентруються всі прагнення національного духу епохи. Звичайно, Україна знаходиться саме в подібній ситуації, але філософсько-правова форма її духовної самореалізації залежить від інтелектуальної відповідальності філософсько-юридичної наукової еліти країни.

По-друге, сучасний стан інформаційних комунікацій дозволяє не просто уникнути інтелектуального ізоляціонізму, а навпаки, унеможлиблює будь-який поступ поза орієнтації на світовий рівень, оскільки в противному разі старіє в момент народження, в крайньому випадку темпоральна тривалість продукованої інформаційної значимості наближається до позамиттєвої тривалості життя мезон-частинок. Віковичний комплекс української провінційності (пригадаємо тривіальний російський постулат про Україну як окраїну) сьогодні в умовах глобалізації стає всесвітньо універсальним комплексом будь-якої країни чи будь-кого в окремоті де б він не знаходився, якщо його думка не зорієнтована на світові стандарти чи їх критику, на світові надбання чи їх критику, на світове поінформування чи, тоді навпаки, свідоме його уникнення як форма інтелектуально-страусячої самовтечі. Україна не є закритим суспільством, проте забезпечити філософсько-правову сміливість із орієнтацією на інтелектуально світову поінформованість є конче необхідним, якщо ставиться питання про реальну відкритість нашого суспільства. Наука сьогодні розвивається як загальносвітовий пізнавальний процес значно динамічніше і взаємопоінформованіше, ніж це було навіть в минулому столітті,

і вважати, що українець в принципі недосягатиме світових рівнів, перебуваючи в європейській провінції (географічно центральній), дивно. Можна заперечувати стосовно наявності шкіл, інтелектуальних традицій з витонченою культурою мислення, проте школа має й свої недоліки: задає обмежений напрям і стиль дослідження, школа це завжди Кунівського типу парадигма, яка потенційно чекає свого інтелектуального часу гештальт-переключення. Є позитив і є негатив в традиціях і школах. Г. Сковорода по за традицією, він сам – світовий рівень, і в цьому феномені є й певна розгадка є й певний натяк. Умовний відрив від світової динаміки і переінформованості, в якій ще потрібно зорієнтуватися, надає можливість зосередженості. Зосередженість – єдина умова серйозного результату. Україні надано можливість зосередженості, шкода, що постійно немає часу, треба накопичувати законодавчу масу і розбиратися із політичними процесами. Зосередженість залишається тільки філософсько-правовій думці та є сподівання на її інтелектуальну чесність і національно-патріотичну відповідальність.

По-третє, існують достатні методологічні підстави для прориву в невідоме правової субстанції. Для цього не потрібні дорогі лабораторії з бомбардування протонів, необхідна активізація нейродинаміки власної мозкової кулі в умовах зосередженості. Хоча зосередженість не є методом, проте вона постає як єдина умова найфундаментальнішого методу трансцендентально-феноменологічної редукції як засобу проникнення в найглибинніші структури з метою герменевтичної експлікації сутнісної природи виявлених правових ейдосів. Все найбільш вагоме і фундаментальне як у філософській, так і правовій теорії було отримано завдяки свідомого чи інтуїтивно безсвідомого використання даного феноменологічного методу дослідження. Метод призупинення і поглибленого просування в напрямку субстанціальних правових ейдосів – чи не він став основою теоретичної спадщини глосаторів і постглосаторів, наслідком якої є сучасна пандектологія і теорія права. Феноменологічна правова редукція лежить і в основі герменевтичної методології сучасної аналітичної філософії права типу Г. Гарта та природно-правової думки типу Р. Дворкіна. Феноменологічний метод не має кордонів, історично-часових обмежень, соціально сприятливих чи несприятливих умов, є тільки одна універсальна умова – забезпечити зосередженість як пусковий механізм динамічної машини феноменологічно-правової редукції, правові ейдоси є її найдорогоціннішим продуктом. Вершини світового Духу є завжди творчим наслідком використання

феноменологічного методу чи то “Філософії права” Гегеля, чи то “Волі до влади” Ніцше, чи то “Буття і часу” Гайдеггера, чи “Буття і права” Майгофера. Вершини самосвідомості нації також завжди пов’язані із зосередженістю і як наслідок – проривом у Буття. З таких проривів складається історія людства. Література (М. Пруст, Дж. Джойс), мистецтво (Л. да Вінчі, С. Далі), релігія (А. Августин, М. Лютер), політика (Перікл, Наполен), наука (Евклід, А. Ейнштейн), будь-які форми духовно-інтелектуальних проривів є по своїй методологічній суті феноменологічно-трансцендентальними наслідками творчого потенціалу особистості. Час, місце, умови не є визначальними при застосуванні феноменологічного методу і тому не має виправдань заранішнього чи запізнюючого часу, незручного чи неналежного місця, наявних чи неаявних умов. Нація відповідальна за себе, а філософія права є, повинна бути інтелектуальною відповідальністю нації. То чи можлива й необхідна філософія права в Україні?

Потрібна національна філософсько-правова дискусія. Це, по-четверте. Дискусія також має складну інтелектуально-феноменологічну, емоційно-психологічну природу. Дискусія – не завжди дискурс, проте дискурс без дискусії малодинамічне абстрактне явище із загрозою відривання від живих коренів болючої реальності. Біль завжди феноменологічно буттєвий, зав’язаний на буття. Водночас – “біль інтелектуальний...” (Ф. Ніцше). Біль – дискусія – дискурс: так я уявляю подальше продовження сьогоденішнього несподівано багаточисельного зібрання, нашого “круглого столу”, обмін думками на якому може перерости в дискусію, якщо ми сьогодні підтримуємо пропозицію про утворення всеукраїнського теоретичного часопису “Проблеми філософії права”, на сторінках якого могла б отримати конкретний вираз сучасна національно стурбована філософсько-правова думка.

Пригадаймо розквіт філософської думки в будь-яких країнах, що надалі здійснили істотний внесок в світову скарбницю духовної культури. Механізм його дії досить простий: з певних мало кому відомих причин з’являються декілька оригінальних праць одного чи двох-трьох мислителів, яким вдалося свідомо чи безсвідомо зачепити болючі проблеми соціально-правового чи концептуально понятійного плану. Надалі або між ними зав’язується на конкурентній основі, що природно, творча дискусія, або до неї приєднуються нові прихильники якоїсь з сторін, утворюються певні філософські партії, розгортається боротьба за інтелектуальну владу і вплив на культуру й політику. Саме в ході цієї боротьби і як наслідок певної творчої критичної маси інколи з’являються окремі таланти і генії,

що в подальшому уособлюють ці напрямки і продукують твори вищого гатунку, які згодом визнаються як класичні зразки філософсько-правової думки. Антична Греція – це масовий, якщо за персоналіями, сплеск теоретичного мислення, творчо інтелектуальний вибух, який сьогодні уособлюється іменами Платона і Аристотеля. Новітня Німеччина – Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, але вони з’являються на фоні цілої низки мислителів Нового часу та епохи романтиків (напр., Вакенродер, Шлейермахер, Новалис, брати Шлегелі, Зольгер тощо). Напружена дискусія англо-американських теоретиків другої половини ХХ ст. між позитивістами та прибічниками природно-правового підходу дала плеяду надзвичайно цікавих філософів права, які сьогодні уособлюються оригінальними концепціями Г. Гарта і Р. Дворкіна.

Отже, важливішим, якщо не основним, джерелом розквіту філософсько-теоретичної думки в країні є розгорнення національної конкурентно-концептуальної дискусії, без якої вряд чи сподіватимемося на появу власних доморощених талантів і геніїв юридичної науки світового рівня. Звичайно, певні елементи теоретичної дискусії вже є в кожній науковій роботі, дисертації, часопису, навіть, підручнику, що видаються сьогодні в Україні. Проте важко було б стверджувати про наявність у нас всенациональної дискусії як систематичного процесу загальнотеоретичного, філософсько-право-вого плану, і створення такого часопису – “Проблеми філософії права” – ймовірно сприятиме надзвичайно важливій меті розвитку філософії права як специфічної форми самосвідомості нації.

Проголошення дискусії ще не означає її реального народження. Дискусія має витончену природу і крихку структуру. Одні дискусії можуть тривати століттями, набувати гострих суперечливих форм національних антиномій, які постійно певним чином розв’язуються, але ніколи остаточно не можуть бути розв’язані (напр., національні особливості української нації, що визначають її духовну культуру та політико-правову, соціально-історичну долю). Інші дискусії можуть бути згорнені в самому зародку, якщо починаються із заздалегідь спланованого розгрому, нищівних образ протилежної сторони з самих різних міркувань – амбіційних, підсвідомо заздрісних, мстивих, кар’єрних тощо. Часто-густо “нищівна критика” стає жалюгідною формою власного самоствердження, якщо її наслідком не стають реальні творчі доробки, подібна критика тоді вряд чи сприяє становленню автентичного дискурсу, а її автори поступово зникають в історичному небутті. Де ті опоненти Гегеля, які обгрунтовували недостатню науковість його

теоретичних робіт як підставу необрання філософа в Берлінську академію наук, проте всім відомі сучасні йому знамениті критики, гордість світової культури, – М. Штірнер, Б. Бауер, Л. Фейербах, К. Маркс, А. Шопенгауер, С. Кьєркегор. Увесь історико-філософський процес демонструє чисельні приклади творчого народження мислителя з критики попередника. Проте, нажаль, і в юриспруденції є приклади, коли відомий автор “розгромлює” якийсь доробок вченого-початківця і в зародку припиняє можливість концептуальної дискурскомунікації. В даному випадку я маю на увазі цікаву монографію В.А. Савальського “Основы философии права в научном идеализме. Марбургская школа философии: Коген, Натторп, Штаммлер и др. Том I. М., 1908.” та критику на неї П.В. Новгородцева в знаменитому часопису “Вопросы философии и психологии. – 1909. – Кн. 99”, після якої другого тому так і не з’явилося.

Дискусія має сенс, коли її метою є результативна концептуальна комунікація (в смислі К. Ясперса). Блокування гносеологічно-герменевтичного процесу комунікації з різних причин і підстав є очевидним критерієм явного приховування недобросовісних інтересів і зиску або духовно-психологічної хвороби чи комплексу в структурі самосвідомості нації чи окремої особистості, і навпаки, наявність феномену інтенсивної пізнавально-інтелектуальної динаміки є показником духовного здоров’я як особи, так і нації в цілому. Дискусія – це велика культурна цінність і її слід плекати й оберігати. Дискусія, що стала дискурсом, породжує концепти, смисли, із трансцендентної сфери здатна переходити в трансцендентальне, з ноуменального у феноменальне, з духовного у соціально-практичне, правове.

Як зароджуються дискусії і як можлива дискусія в сучасній вітчизняній філософсько-правовій думці?

Національна філософія завжди починається з дискусії, а дискусія завжди починається із самокритики. В будь-який момент наявної теоретичної думки обов’язкові прибічники її обстоювання і, навпаки, критики, скептики, що неминуче породжує концептуальну проблему як поле для дискурсу. Сьогоднішнє українське правознавство, наприклад, стоїть перед такими ж самими проблемами, які характерні для початкового періоду інтенсивного розвитку країни, про який говорилося вище. Тут мова може йти серед іншого і про концептуальний статус сучасної теорії права, сформованої і обґрунтованої в період панування марксистсько-ленінської ідеології і поки що загальноприйнятій у вітчизняному правознавстві. Якщо відкрити будь-який підручник з теорії держави і права останніх років, в ньому ми зможемо досить легко

знайти поняття права з обов’язковим для таких визначень набором елементів: право – це 1) система формально визначених загальнообов’язкових норм, 2) правил поведінки, 3) встановлених або визнаних державою, 4) які відповідають принципам свободи, рівності й справедливості (в іншому варіанті, наприклад, “засноване на уявленні про справедливість міра свободи й рівності”), 5) відображають інтереси (волю) переважної групи населення, соціальних прошарків, 6) регулює суспільні відносини відповідно до суспільного розвитку, 7) забезпечуються всіма засобами легального державного впливу аж до примусу тощо. Певна різноманітність, нюанси, відхилення у подібних визначеннях (з претензією на оригінальність підручника як умова його тиражованого видання) не змінюють характеру самого обов’язкового набору елементів, без яких втрачається, “зависає” саме поняття права. Проте, гносеологічна експертиза переліку в цих визначеннях елементів свідчить про катастрофічну суперечливість їх складових, вони елементарно взаємовиключаються у відповідних правових концепціях, і, отже, у випадку включення в одному визначенні стають еkleктичними. Так, наприклад, право як система норм – основний постулат *нормативізму* із відповідними методологічними наслідками (скажімо, необов’язковість їх, норм, реалізації); формально визначені і загальнообов’язкові правила поведінки, встановлені державою і забезпечені її примусом – основні постулати *юридичного позитивізму*; справедливість, свобода, рівність – основні постулати *теорії природного права*, які серйозно суперечать позитивістській концепції і припускають можливість невизнання неправового закону; право як вираз інтересів пануючих соціальних сил, що нав’язують свою волю – основний постулат *марксистської* концепції права із зовсім іншим, навіть протилежним, розумінням обов’язковості і справедливості; право як соціальний регулятор, породжений і зумовлений самим суспільством – постулат *соціологічної* концепції права; право як вольові відносини, що впливають із свідомості індивіда і зумовлюють його поведінку, що впливає з арґіогі внутрішнього почуття справедливості – основний постулат *психологічної* концепції права тощо. Наскільки ці концепції суперечать одна одній відомо. Наприклад, соціологічна – досить близька марксистській з погляду визнання соціуму як базової онтологічної основи, проте класова інтерпретація останньої повністю обертає на протилежне отримані висновки і практичні наслідки; так само нормативізм певною мірою співпадає з позитивізмом, проте розрив належного і суцього (наявного) в нормативізмі призво-

дить до суперечності з позитивістським розумінням функціонування права; якщо позитивістська позиція намагається бути максимально об'єктивістською, то психологічна концепція абсолютно суб'єктивістськи тлумачить всі правові явища, водночас суперечить і соціологічній інтерпретації природи права тощо. З названих суперечностей і перетинань можна виявити ще безліч варіантів, проте, як висновок, не слід тоді вважати загальноприйняте у наших підручниках еkleктичне визначення права (що автоматично переходить у майже безкінечний перелік опублікованих текстів) як автентично наукове, теоретично послідовне і гносеологічно обґрунтоване.

Як уникнути даної методологічної ситуації? Перш за все не слід боятися критики стосовно розробленої концепції, яка певною мірою абсолютизує чи свідомо перебільшує значення якихось постулатів, принципів, що здаються наразі дивними і незрозумілими. Мова йде про метод гносеологічної абсолютизації, евристичне значення якого полягає в концептуальному тестуванні обраної позиції, принципу, постулату на можливість раціонально більш досконалої системної інтерпретації і пояснення наявної фактографії, емпірично-практичної реальності. Будь-яка абсолютизація завжди перебільшує і тому автоматично підпадає під вогонь критики (досить незручне інтелектуальне відчуття). Проте саме це перебільшення тільки й здатне розкрити реальний евристичний потенціал запропонованої теоретичної конструкції. Час, кри-

тика “знімає” крайнощі, виправляє невірні “перегиби”, зате в науці залишається реальний теоретичний доробок, який і надалі слугує дослідникам. Наприклад, Б.О. Кістяківський як справжній вчений ніколи не боявся сформулювати свою власну теоретичну позицію і “підставитися” під вогонь критики: трансцендентальний ідеалізм в науці, марксизм не як зло, а як метод соціальних досліджень, методологічний плюралізм, субстанціально-правовий дуалізм, людська гідність як духовна субстанція права і ліберальна основа громадянського суспільства і держави тощо. Чи вочевидь не присутні в сучасному правознавстві подібні конструкції громадянського суспільства і людини як її основної цінності, спроб побудувати інтегративну модель правопізнання, стверджувати принцип справедливості як основу духовної сутності права і т.д.?

Отже, вітчизняне правознавство чекає оригінальних філософсько-правових ідей, концепцій, методів і методологій (“Нам потрібні божевільні ідеї”, – благав відомий вчений Нільс Бор), які змогли б забезпечити теоретично насичений матеріал (“принцип методологічного плюралізму”) для можливого створення універсально-синтетичної й обґрунтованої моделі української філософії права як теоретичного виразу самосвідомості нації. Яка нація, така й її філософія права і справедливості, але, подібно до прикладів Франції та Німеччини, можна стверджувати: велика філософія права може створити й велику націю.

А.А. Козловский

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА КАК САМОСОЗНАНИЕ НАЦИИ

Какова нация, такова ее философия права и справедливости. Однако, великая философия права может сотворить и великую нацию. Есть все основания для разработки и создания украинской национальной философии права.

А.А. Kozlovskiy

LAW PHILOSOPHY AS SELF-CONSCIOUSNESS OF NATION

Like nation like philosophy of law and justice. However, great philosophy may create great nation. All necessary grounds are available to create and develop the Ukrainian national philosophy of law.